

Krótki logion Mateusza 28:19,20 w hebrajskiej Ewangelii według Mateusza z dzieła Szem-Toba

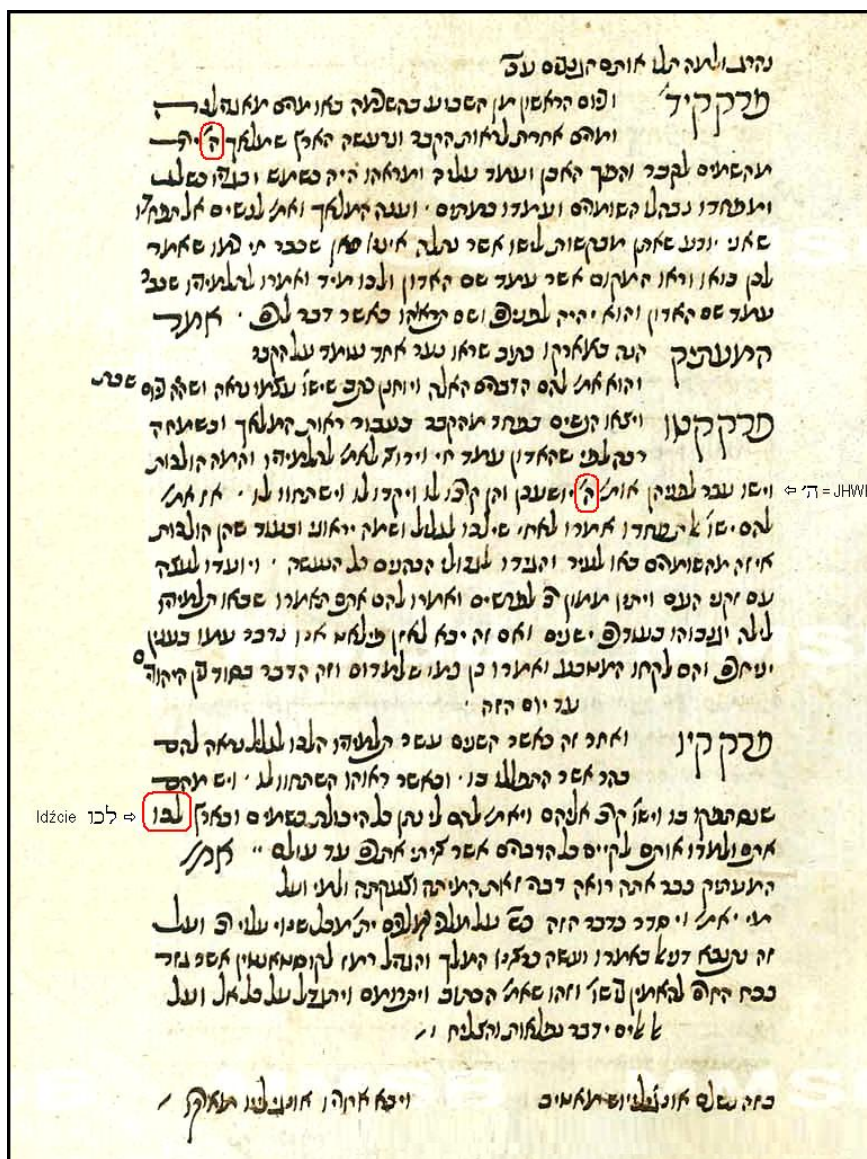
HEBRAJSKI tekst Mt 28:19^{SzTb} według manuskryptu przechowywanego w bibliotece Uniwersytetu w Lejdzie (Holandia) brzmi następująco:

19 לכו אתם

20 ולמדו אותם לקיים כל הדברים אשר ציויתי אתכם עד עולם.

19 Idźcie

20 i uczcie ich przestrzegać wszystkie słowa, które wam nakazałem, po czas niezmierny.

ms P

ms D

ms E

ms F

ms J

Dla porównania, trzy inne średniowieczne hebr. wersje EM zawierają wzmiankę o chrzcie „w imię Ojca i Syna i Ducha Świętego” (BT):

- Sebastian Münster (1537): וְכָאֲשֶׁר הָלַכְוּ אוֹתָם בְּשֵׁם הָאֵב וְהַבֵּן וְהָרוּחַ הַקֹּדֶשׁ
- Jean Cinqarbres (1551): וְכָאֲשֶׁר הָלַכְוּ אוֹתָם בְּשֵׁם הָאֵב וְהַבֵּן וְהָרוּחַ הַקֹּדֶשׁ
- Jean du Tillet (1555): וְכָאֲשֶׁר הָלַכְוּ אוֹתָם בְּשֵׁם הָאֵב וְהַבֵּן וְהָרוּחַ הַקֹּדֶשׁ

Jak widzimy, wariant w Mt^{SzTb} zawiera *najkrótszą* wersję tekstu Mt 28:19,20, co czyni go „wyjątkowym”.¹

Jeśli chodzi o w. 19, nie zawiera on polecenia wymarszu do wszystkich narodów z nauką Jezusa i nie ma w nim nakazu udzielania chrztu w czymkolwiek imieniu. Wydaje się, że zawierał on jakąś dalszą treść, bo bez niej niejasna jest grupa kryjąca się za zaimkiem **אוֹתָם** („ich”) w w. 20 („uczycie *ich* przestrzegać wszystkie słowa, które wam nakazałem”). Najbliższy kontekst nie zawiera żadnej gramatycznej wskazówki, która byłaby pomocna w ustaleniu, czy zlecona przez Jezusa misja nauczania miała obejmować tylko Żydów czy też ludzi ze wszystkich narodów. Jeśli tak było, trudno dokładnie powiedzieć dlaczego pominął ją Szem-Tob lub któryś z żydowskich kopistów tej Ewangelii przed nim.

Co do wersetu 20, nie występują w nim słowa „oto ja jestem z wami przez wszystkie dni”. Według gr. Mt Jezus nakazał ewangelizować narody „aż do zakończenia doczesnej epoki (wieku)”, natomiast według Mt^{SzTb} kampania nauczania ma trwać „po czas niezmierny”. Chociaż gr. Mt zawiera tu 3 słowa *héōs tēs synteleías tou aiōnos*, a w Mt^{SzTb} występują 2 *‘ad ‘olām*, mogą one przekazywać ten sam lub podobny sens, przy czym wersja grecka wyraża jasno i precyzyjnie myśl o *ustaniu* pewnego dnia ogólnoswiatowego dzieła ewangelizacji.

Istnieją podstawy by sądzić, że nietypowy wariant tekstu Mt 28:19^{SzTb} mógł powstać przed soborem nicejskim z 325 roku! Otóż w okresie przed- i okolonicejskim można się spotkać z takimi cytatami Mt 28:19, które nie brzmią dokładnie tak samo jak we współczesnych przekładach Biblii, a nawet nie zawierają słów „chrzcząc ich w imię Ojca i Syna i Ducha Świętego” (BT), natomiast od przełomu IV/V wieku brzmienie tekstu Mt 28:19 ma w zasadzie ustabilizowaną treść w manuskryptach, dlatego trudno

¹ James D. TABOR, „Christian Origins and New Testament: A Hebrew Gospel of Matthew”, 1999, s. 2 z 4, <https://clas-pages.uncc.edu/james-tabor/christian-origins-and-the-new-testament/the-hebrew-gospel-of-matthew/>, 6-06-2017.

wyobrazić sobie powstanie wariantu „Idźcie i uczcie ich przestrzegać wszystkie słowa, itd.” w Mt^{SzTb} od V wieku wzyż.

W 1901 roku Frederick C. Conybeare, brytyjski krytyk tekstu i prof. teologii na Oxford University, postulował, że obecny w kilku dziełach Euzebiusza z Cezarei cytat Mt 28:19, który zamiast potrójnego imienia zawiera frazę „w imię moje”, pochodził z kodeksów przechowywanych w bibliotece w Cezarei. Pogląd ten podzielał później np. prof. David Flusser z Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie.²

Co ciekawe, Hieronim ok. 400 roku napisał o hebrajskiej Ewangelii Mateusza:

Tekst hebrajski DO DZIŚ SIĘ PRZECZOWUJE W BIBLIOTECE W CEZAREI, którą męczennik Pamfilios z wielką starannością utworzył.³

Jeśli Hieronim mówił prawdę, to

Tekst Euzebiusza z Cezarei mógłby być greckim tłumaczeniem tej alternatywnej, hebrajskiej wersji pierwszej Ewangelii.⁴

Wprawdzie wśród uczonych istnieje spór o status frazy „w imię moje” w cytatach Mt 28:19 u Euzebiusza. Jedni sądzą, że to twór sztuczny, a drudzy — że to wariant, który rzeczywiście występował w manuskryptach. Wydaje się jednak, że wykluczanie jego pochodzenia z mss nie ma solidnych podstaw⁵.

Jak już wspomniano, brak słów „chrzcząc ich w imię Ojca i Syna i Ducha Świętego” (BT) w Mt^{SzTb} może wskazywać, że ten wariant pochodzi z okresu między I a IV w. Jeśli akceptujemy takie datowanie, to należy dopuścić wniosek, że wyrażenie „w imię Ojca i Syna i Ducha Świętego” może być nieoryginalne. Taką możliwość wspierają paralelne teksty: „ze względu na **jego** imię” (Łk 24:47), „za sprawą **jego** imienia” (Jn 20:31) i „będziecie **moimi** świadkami” (Dz 1:8), gdzie mamy odwołania tylko do imienia Jezusa (w niekanonicznym fragmencie Mk 16:15-17 nie ma odwołania do potrójnego imienia). Ciężkie podejrzenia na ich autentyczność rzuca również fakt, że *wszystkie* opisane przypadki chrztu w Dziejach Apostolskich wiążą osoby chrzczone tylko z ‘imieniem Pana Jezusa’, *nigdy* zaś z ‘imieniem Ojca i Syna i Ducha Świętego (BT)’, bo wtedy trudno mówić o zgodności między zleceniem a wykonaniem.

Pierwotnie tekst Mt 28:19 mógł też brzmieć mniej więcej tak, jak to jest w dziełach Euzebiusza sprzed soboru w Nicei: „**Idźcie, pozyskujcie uczniów ze wszystkich narodów w imię moje**” lub „**Idźcie i pozyskujcie uczniów ze wszystkich narodów, aby uwierzyli w imię moje**”, gdyż idea wiary w kontekście ‘imienia’ Jezusa przewija się w pewnych wersetach biblijnych (Jn 20:31; Dz 10:42,43; Rz 1:5; 1Jn 3:23; 5:13), co stanowiłoby echo intertekstualne. Wariant („aby uwierzyli we mnie”) spotykamy w Homilii „O wierze” 1:8 perskiego biskupa Afrahata z pierwszej połowy IV wieku⁶.

הוֹצֵאוּ וְלִמְדוּ אֶת כָּל הָעָם, וְהֵאֵמְנוּ בִּי

Idźcie i nauczajcie wszystkie narody, aby uwierzyły we mnie (tłum. Andrzej Uciecha⁷)

Ruszajcie w drogę, pozyskujcie uczniów ze wszystkich narodów, a oni uwierzą we Mnie (tłum. John Gwynn⁸)

² FLUSSER, *Judaism and the Origins of Christianity*, t. 2, The Magnes Press, Jerusalem 2001, s. 175.

³ HIERONIM, *O znakomitych mężach*, tł. Władysław SZOLDRSKI, Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa 1970, s. 30, duże litery dodane.

⁴ Piotr GONISZEWSKI, „Egzegeza Mt 28,16-20 z hebrajskiej wersji Ewangelii wg św. Mateusza (ShemTob)”, *Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie*, Nr 22/2015, s. 16 [11-19], http://www.skkskoszalin.pl/skk_22_2015/01_goniszewski_piotr.pdf 12-09-2016.

⁵ Grzegorz KASZYŃSKI, *Ewangelia według Mateusza z dzieła Szem-Toba* מִשְׁמֵחַ שֵׁם טוֹב 'Eben Bōḥan (Kamień Wypróbowany) — wydanie z tekstem hebrajskim, przypisami, Dodatkiem Analitycznym oraz uwypukleniem różnic wobec kanonicznego tekstu, Dodatek 12: Mateusza 28:19,20, podtytuł: „Analiza cytatów Mt 28:19 w dziełach Euzebiusza”, s. 681-693 (w przygotowaniu). Na tych stronach omówione są następujące kwestie: „hipoteza parafrazy”, „hipoteza skrócenia tekstu”, „hipoteza luźnego cytatu”, „hipoteza adaptacji”, „hipoteza wymyślenia wariantu”, „hipoteza cytowania z pamięci”, „hipoteza oryginalności”.

⁶ Tekst syryjski: William WRIGHT, *The Homilies of Aphraates, The Persian Sage. Edited From Syriac Manuscripts of the Fifth and Sixth Centuries in the British Museum, With an English Translation*, t. 1, Williams and Norgate, London 1869, s. 12, <http://books.google.pl/books?id=niw YAAAAAYAAJ> 20-02-2017.

⁷ Ks. A. UCIECHA, „Afrahat O wierze (Demonstratio Prima. De Fide. Patrologia Syriaca i, 5-45)”, *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne*, 2004, t. 37, z. 2, s. 164 [158-170], http://www.wtl.us.edu.pl/e107_plugins/wtl_ssh/index.php?numer=37.2&str=158-170 9-10-2016.

⁸ Angielski przekład Gwynna: „Go forth, make disciples of all nations and they will believe on Me” (Philip SCHAFF – Henry WACE, *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church, Vol. XIII, Part II: Gregory the Great*

Ruszajcie w drogę, pozyskujcie uczniów ze wszystkich ludzi, a oni uwierzą we mnie⁹ (tłum. Francis C. Burkitt¹⁰)

Niewykluczone zatem, że wszystkie dostępne gr. rękopisy EM od IV wieku wzwyż zawierają tutaj tekst skażony!

Warto dodać, że **żaden** apokryf z okresu I/II-V w. opisujący Jezusowe Zlecenie Wielkiej Misji nie zawiera słów „w imię Ojca i Syna i Ducha Świętego”, co może wskazywać, że ich autorzy nie spotkali się z nimi w kanonicznych Ewangeliach. Z drugiej strony, w 2 apokryfach (*List Piotra do Filipa*, *Dyskurs o Marii Bogurodzicy*) figuruje fraza „w imię moje”, a wiele innych zawiera inwokacje do Jezusa. Słowa „w imię Ojca i Syna i Ducha Świętego” pojawiają się w 2 apokryfach z okresu 200-250 r., ale nie są wkładane w usta Jezusa wypowiadającego Zlecenie Wielkiej Misji (z jednym możliwym wyjątkiem)! Występują tylko w opisie chrztu pewnych osób (*Dzieje Piotra* i *Dzieje Apostoła Judy Tomasza*). To jest zastanawiająca okoliczność.

Jeśli chodzi o stanowisko prof. George’a Howarda, uważa on, że krótki wariant w EMSZT musiał pojawić się dużo wcześniej niż w średniowieczu. Nie opowiada się jednoznacznie za lub przeciw oryginalności krótszego zakończenia Mt, aczkolwiek dopuszcza możliwość, że ma charakter oryginalny.¹¹ Tym samym zostawia miejsce dla dalszych badań w tej materii.

Jest mało znanym faktem, że istnieją co najmniej **93 przekłady** NT nie zawierające tradycyjnego zakończenia do tekstu głównego Mt. Są to:

1. **2021** (kwiecień): *Nowy Testament: przekład dosłowny*, Krzysztof Król
2. **2020** (październik): *A Escritura Sagrada Corrigida. Kitvai HaKodêsh* (portugalski), Yahusef Shalom Ben Emet
3. **2020** (wrzesień) w przygotowaniu: *Nueva Toráh de Israel (Nuevo Testamento)* (hiszpański), Hans Frederiksen Ayala
4. **2020** (maj): *Inspiradas Escrituras* (portugalski), Fabiano C. Bereano
5. **2020** (kwiecień): *El Libro de Yeshua / Jesús* (hiszpański), anonimowy tłumacz
6. **2020**: *The Gospel of Yah'shua and the Acts of the Apostles*, Stephen R. Marlowe
7. **2019** (listopad): *Biblia Ministério Menorah* (hiszpański), Jesús B. Prendes – Ana Lucia Piedra
8. **2019** (marzec): *Escrituras Sagradas Hebraicas Traduzidas em Português* (wyd. 27) (portugalski), Rodolfo (o Atalaia)
9. **2019** (styczeń): *O Evangelho dos Hebreus. Reconstrução a partir da crítica histórica* (portugalski), Ronald S. Marçal
10. **2018**: *Biblia Torá Viviente v2018 - Am Israel Jai* (hiszpański), ?
11. **2018**: *The American Poetic Translation: Exaltation and the Execution*, Lucas Brandon
12. **2018**[?]: *Dabar YHWH - The Word of Yahuah*, wyd. Samuel Thompson
13. **2017** (czerwiec): *The Alpha & Omega Bible*, Tim Carpenter
14. **2017** (styczeń): *Estudo da Torah: Matityáhu (Mateus)* (portugalski), Jean Carlos Silva
15. **2017**[?]: *Brit Hadashah. Aliança Renovada Ketuvim Netzarim* (portugalski), Ivonil Ferreira de Carvalho – Diná Soares
16. **2016** (wrzesień): *Besorat Gueulah Ha MattiYah* (hiszpański), Yhemaelh Zeev
17. **2016** (wrzesień): *Brit Hadashah. Il Patto Rinnovato (Nuevo Testamento) di nostro Salvatore Yahshua HaMashiah: Reviduta e Hebraica con i Nome Ebraici* (pdf) (włoski), ?
18. **2016** (sierpień): *The Gospel of the Nazarenes; or the Hebrew Gospel of Matthew*, Ronald L. Hall
19. **2016** (lipiec): *Biblia Livre* (portugalski), Diego Santos – Mario Sérgio – Marco Teles

Ephraim Syrus, Apahrat, New York: The Christian Literature Company – Oxford and London: Parker & Company, 1898, s. 347, <https://archive.org/details/selectlibraryofn13scha>¹⁴⁻¹⁰⁻²⁰¹⁶).

⁹ Zwrot „we mnie”, zdaniem F. C. Conybeare’a, „zdaje się być głosem Euzebiańskiego zwrotu ‘w imię moje’” („Three Early Doctrinal Modifications of the Text of the Gospels (II. MATTHEW, ch. xxviii. verse 19.)”, *The Hibbert Journal. A Quarterly Review of Religion, Theology, and Philosophy*, Oxford, Vol. 1, Nr 1, October 1902–July 1903, s. 107, 108, <http://archive.org/details/hibbertjournal01londonuoft>²⁸⁻⁰⁹⁻²⁰¹⁶). Analiza Mt 28:19 jest na s. 102-108.

¹⁰ Angielski przekład Burkitta: „Go forth and make disciples of all peoples, and they shall believe in me” (BURKITT, *Evangelion da-Mepharreshe. The Curetonian Version of the Four Gospels, with the readings of the Sinai Palimpsest and the early Syriac Patristic Evidence*, t. 1, The University Press, Cambridge 1904, s. 172, 173, <https://archive.org/details/cu31924092359680>⁵⁻⁰⁶⁻²⁰¹⁷).

¹¹ George HOWARD, *Hebrew Gospel of Matthew*, Mercer University Press, Macon (st. Georgia, USA) 1995, s. 192-194, <https://onedrive.live.com/redir?resid=8966EC987E9F4C92122886&authkey=!AHJJocxRvB1-Drc&ithint=file%2cpdf>¹⁻⁰³⁻²⁰¹⁷; TENŽE, „A Note on the Short Ending of Matthew”, *The Harvard Theological Review*, Vol. 81, Nr 1/1988, s. 117-120, <https://booksc.org/book/47383226/a68ea2>¹⁻⁰⁹⁻²⁰²⁰.

20. **2016** (kwiecień): *Kitvei Ha'Kodesh – Los Escritos de la Santidad. Traducción Israelita Restaurada de YHVH (TIRY)*, tom 40: Mateo (hiszpański), Yosef Elidad Ben Avraham
21. **2016**²: *Bíblia Israelita* (portugalski), koord. Eliyahu Pinho
22. **2015** (październik): *Word of YHVH Bible*, Mary E. Lewis
23. **2015** (sierpień): *Synopsa: świecki przekład Ewangelii*, Krzysztof Sykta
24. **2015** (lipiec): *The Sacred Scriptures*, Johannes Biernanski
25. **2015** (kwiecień): *The Holy Bible: Urin-Thummim Version*, Dallas E. James
26. **2015** (luty): *Evangelho de Jesus Cristo* (portugalski), José Nunes
27. **2015**: *As Escrituras Sacradas segundo o Nome...* (*Ling. Moderna*) (portugalski), Congregação Yaoshorul'ita o Caminho
28. **2014** (październik): *Shem Qadosh Version of Scripture*, Jonathan A. Brown
29. **2014** (wrzesień): *KeTe"R. Kitvê ha'Talmidim Rishonim - "Escritos de los Primeros Discipulos"* (wyd. 2) (hiszpański), Yosef Jaím
30. **2014** (styczeń): *Novo Testamento da Bíblia Sagrada Original Reiterada* (wyd. 1) (portugalski), Timothy A. Barber
31. **2014**: *Noul Testament înainte de corectiile gnostico-catolice: Vestea Bună (Evangelia) După Matei* (rumuński), rewizor: Ionică Takacs
32. **2014**²: *Biblia słowiańska*, ? (w programie e-sword)
33. **2014**²: *Os Quatro Evangelhos – Tradução direta do aramaico* (portugalski), ?
34. **2013** (lipiec): *Study Scriptures*, Wayne Smith
35. **2013** (kwiecień): *Biblia Mesjańska*, Henryk Kubik
36. **2013**: *Scripturile Creștine – Psalmii Proverbele: traducerea Calea Creștină* (wyd. 1) (rumuński), ?
37. **2013**: *Scriptura* (Ediția Numele Sfinte) (rumuński)
38. **2013**: *Sveto Pismo ili Biblija Starog i Novog zaveta: Novi revidirani prevod* (serbski /Czarnogóra/), wyd. Zdravko Vučinić (Institut za religijska istraživanja)
39. **2013**: *The Scriptures of Yahweh*, John Sherman?
40. **2013**: *The Chronological Gospels: The Life and Seventy Week Ministry of the Messiah*, Michael J. Rood
41. **2013**: *The New Messianic Version of the Bible: B'rit Chadashah* (wyd. 1), Tov Rose
42. **2013**: *The Revised English Version New Testament*, John W. Schoenheit
43. **2013**: *Escritura Hebraica – Tanackh e B'rit Há'Dashah* (hiszpański), Yosef Ben Avraham – Kennedy J. P. Gavazza (wyd.)
44. **2013**: *Pacto Mesianico: Edición Latina – Año 2013* (wyd. 2) (hiszpański), Mijael Kibutz
45. **2012** (styczeń): *Sefer Davar Edición Mitzvot* (hiszpański), Ricardo Mojica
46. **2012**: *"TNSHK": Toráht: Ensinaemento, Doutrina – Nevyyn: Profetas – Shelyhym: Apóstolos ou Enviados, Ketovym: Escritos* (wyd. 2, portugalski), Dijalma M. Pinto
47. **2012**: *As Imaculadas Escrituras: Toráh, Nev'im, Ketuvim e B'rit Chadasháh* (portugalski), Josmar Dias Tomaz da Silveira
48. **2012**: *The Testimony of Yeshua: Gabriel Version*, Lonnie W. Martin
49. **2011**: *Revised King James Version: Matthew*, Mark Kennicott
50. **2011**: *The Original Gospel of Matthew: The Final Reconstruction of the Earliest Matthew*, Standford Rives
51. **2011**: *The Gospel of the Kingdom for Students: A Harmony of the Four Gospels*, Robert Roberg
52. **2011**: *O Pergaminho de Yehoshu' o Messias as Boas Novas* (portugalski), Simplicio da Silva
53. **2011**: *Escrituras Sagradas (com nomes corretos)* (portugalski), ?
54. **2011**: *Versión Israelita Nazarena* (wyd. 1), główny wyd. José Antonio Álvarez Rivera
55. **2011**: *Las Sagradas Escrituras: Versión Reina Valera Restaurada* (hiszpański), rewizor ?
56. **2010** (październik): *Peshitta – Brit Hadasha* (portugalski), Robson da Rosa dos Santos²
57. **2010** (sierpień): *Sefer Bessorat Halvrin (Livro das Boas Novas dos Hebreus)* (portugalski), Qahal Adon Yashua
58. **2010** (maj): *Reina Valera Apostólica Biblia*, Gary Reckart²
59. **2009**: *Семо Писмо или Библија Счапог у Новој завема*, Institut za hebrejski jezik, Belgrad (serbski)
60. **2009**: *Las Sagradas Escrituras NVP, Nueva Version Purificada* (hiszpański), ?
61. **2009**: *Sefer Matitياهو. O Livro de Mateus* (portugalski), Sha'ul Bentsion
62. **2009**: *Hebraic Transliteration Scripture*, Janet E. Shen
63. **2009**: *Abrahamic-Faith Nazarene Hebraic Study Scriptures* (wyd. 1), Simon Altaf
64. **2008**: *Ketuvim – The Writings*, Ron Gregory
65. **2008**: *Bíblia Sagrada contendo a Primeira e a Segunda Aliança* (przekład Peszitty), Robespierre C. de Cunha
66. **2008**: *A Non-Ecclesiastical New Testament*, Frank Daniels

67. **2008:** *Kata Mattyah: According to Matthew From The Hebraic New Testament of Yahshua the Messiah*, Jackson H. Snyder
68. **2007** (lipiec): *Las Sagradas Escrituras del Nuevo Pacto* (hiszpański), Tito Martínez
69. **2007:** *Noul Testament Traducerea fidelă* (wyd. 1) (rumuński), Viorel Rațiu
70. **2006** (listopad): *The Pre-Nicene New Testament: Fifty-four Formative Texts* (wyd. 1), Robert M. Price
71. **2006:** *The Idiomatic Translation of the New Testament*, William MacDonald
72. **2006:** *The Holy Bible or The Holy Old and New Covenants: The Victory Version*, Clifford R. Besson
73. **2006:** *Besorah Matityah, The Good News according to Matthew (As translated from the Hebrew)*, ?
74. **2005** (marzec): *The Compact Fully Translated Bible* (vol. 2), William R. Harwood
75. **2005:** *Yahshua: The Messianic Hope*, Ray Looker
76. **2005:** *The New Simplified Bible*, James R. Madsen
77. **2005:** *The Gospel according to Matthew: Authentic Text Restored and Translated from Hebrew to English*, João Paulo Fernandes Pontes
78. **2004:** *Новый Завет в буквальном переводе* (wersja elektroniczna) (rosyjski), Andrej Odincow (Андрей Одинцов)^{Mt-Dz} – Aleksandr Belinskij (Александр Белинский)^{Rz-Obj}
79. **2004:** *El Código Real. El Nuevo Testamento Versión, arameos más antiguos a la luz del pensamiento hebraico del primer siglo* (wyd. 1) (hiszpański), Daniel Ben Avraham Hayyim
80. **2004:** *Restoration Scriptures True Name Edition® Study Bible* (wyd. 1) (hiszpański), Moshe Y. Koniuchowsky
81. **2003:** *La Traducción Kadosh Israelita Mesianica* (hiszpański), Diego Ascunce
82. **2003:** *The Power New Testament Revealing Jewish Roots* (wyd. 3), William J. Morford
83. **2001:** *AEB*, główny wyd. James Wheeler
84. **2001:** *The Holy Apostolic New Testament: Version 2000*, wyd. Jorge Cardenas
85. **2000** (styczeń): *The Netzarim Reconstruction of Hebrew Matityahu in English*, Yirmeyahu Ben-David
86. **2000:** *The Truth Bible*, Marvin M. Arnold – Clinton Willis – William Conner
87. **1999:** *The Feast of Pentecost Holy Bible*, wyd. Elijah M. Brady
88. **1998:** *Jesus the Word*, Laurence Whelan
89. **1956:** *Das Evangelium des Matthäus: Nachgelassene Ausarbeitungen und Entwürfe zur Übersetzung und Erklärung* (niemiecki), Ernst Lohmeyer (widnieje też tradycyjne brzmienie, ale jako alternatywne)
90. **1917:** przekład w książce *The Old Resurrection Documents* (s. 4, 5), Albert J. Edmunds
91. **1916:** *The Gospel of Jesus Critically Reconstructed from the Earliest Sources*, Clayton R. Bowen
92. **1901:** *The Testament of Jesus*, Edward Vaughan Kenealy
93. **1863:** *Die Symphonie der Evangelien eine Zusammenstellung der ächten Bestandtheile der 4 evangelischen Urkunden, in einer neun Uebersetzung und mit wissenschaftlichen Erläuterungen* (niemiecki), Gustav A. Freytag

Francuski tłumacz Alfred F. Loisy fragment „chrzcząc ich . . . Ducha świętego” ujął w [] sugerujące interpolację (*Les évangiles synoptiques*, 1907, <https://archive.org/details/lesvangilessyn02lois>²⁻⁰¹⁻²⁰¹⁸).

Polski tłumacz Wojciech Sady fragment „zanurzając je . . . świętego ducha” ujął w { } sugerujące interpolację (*Synopsa polska Ewangelii Mateusza, Marka i Łukasza, z dodaniem paralelnych fragmentów Ewangelii Jana*, pdf, 2016, <http://sady.up.krakow.pl/antrel.biblia.synopsa.pdf>²⁸⁻⁰⁷⁻²⁰¹⁸).

